

Mariusz Marszewski, Łukasz Olędzki,
*Próba rekonstrukcji teorii nomadyzmu autorstwa
Anatolija Michajłowicza Chazanowa, „Balcanica
Posnaniensia. Acta et Studia” 2007, t. 14, s. 255–268.*

<https://doi.org/10.14746/bp.2007.14.19>

<https://pressto.amu.edu.pl/index.php/bp/article/view/52844>

Instytucją przechowującą materiały źródłowe jest Biblioteka Collegium Historicum Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu.

<http://bch.amu.edu.pl>

Zadanie zostało zrealizowane w ramach konkursu „Społeczna odpowiedzialność nauki II – Wsparcie dla bibliotek naukowych”. Projekt zatytułowany „Digitalizacja archiwalnych wydań czasopism naukowych zgromadzonych przez Bibliotekę Coll. Historicum UAM”. Projekt dofinansowany ze środków budżetu państwa, przyznanych przez Ministra Nauki w ramach Programu Społeczna odpowiedzialność nauki II. Wsparcie dla bibliotek naukowych (umowa nr BIBL/SP/0092/2024/02 z dnia 05.12.2024). Całkowita wartość projektu: 247 236,00 zł. Kwota dofinansowania: 220 836,00 zł.

The institution storing the source materials is the Library of the Collegium Historicum of the Adam Mickiewicz University in Poznań.

<http://bch.amu.edu.pl>

The task was carried out within the framework of the competition “Social Responsibility of Science II – Support for Scientific Libraries”. The project entitled “Digitization of archival editions of scientific journals collected by the Library of the Coll. Historicum of Adam Mickiewicz University”. The project was co-financed from state budget funds granted by the Minister of Science within the framework of the Programme Social Responsibility of Science II. Support for Scientific Libraries (agreement no. BIBL/SP/0092/2024/02 of 05.12.2024). Total value of the project: PLN 247,236.00. Amount of co-financing: PLN 220,836.00.

UNIwersYTET
IM. ADAMA MICKIEWICZA
W POZNANIU

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

Społeczna
Odpowiedzialność
Nauki II

PRÓBA REKONSTRUKCJI TEORII NOMADYZMU AUTORSTWA ANATOLIJA MICHAJŁOWICZA CHAZANOWA

MARIUSZ MARSZEWSKI, ŁUKASZ OLĘDZKI

ABSTRACT. Mariusz Marszewski, Łukasz Olędzki, *Próba rekonstrukcji teorii nomadyzmu autorstwa Anatolija Michajłowicza Chazanowa* (An Attempt at Reconstructing the Theory of Nomadism Proposed by Anatoly M. Khazanov).

Balcanica Posnaniensia. Acta et studia, XIV. Poznań 2007, Wydawnictwo Poznańskie, pp. 255-268. ISBN 978-83-7177-359-4, ISSN 0239-4278. Polish text with a summary in English. Khazanov).

Mariusz Marszewski, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, Instytut Wschodni (Institute of Eastern Studies, Adam Mickiewicz University), ul. 28 Czerwca 56 r. nr 198, 61-486 Poznań;

Łukasz Olędzki, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, Instytut Prahistorii (Institute of Prehistory, Adam Mickiewicz University), ul. Św. Marcin 78, 61-809 Poznań.

Tematem rozważań jest koncepcja nomadyzmu w aspekcie gospodarki autorstwa wybitnego uczonego Anatolija Michajłowicza Chazanowa. Słuszne zatem się wydaje, aby przedstawić przynajmniej krótki biograficzny szkic tej nietuzinkowej postaci w światowej nauce. Urodzony w 1937 r. Anatolij Michajłowicz Chazanow był jednym z wielu wybitnych przedstawicieli radzieckiej inteligencji, których początki kariery naukowej przypadają na okres względnego liberalizmu panującego w ZSRR, czasów pierwszego sekretarza KPZR Leonida Ilicza Breżniewa. Nacisk ideologiczny na uczonych był w tym czasie stopniowo osłabiany. Okres ten, traktowany przez przeciętnych obywateli radzieckich jako złoty wiek ZSRR i nazywany latami застоju, wywarł duży wpływ na formowanie się światopoglądu badacza, który *de facto* nigdy nie wyrzekł się wspólnego dla różnych nurtów marksizmu determinizmu gospodarczego w swoich badaniach. Zaczynał on swoją pracę naukową jako archeolog, przechodząc stopniowo do badań nad formacjami społecznymi w ZSRR, stadiami rozwoju społeczeństw, które były jednym z dogmatów leninowskiej wersji marksizmu. Nie należy zapominać, iż jednym z podstawowych zadań zarówno archeologii, jak i etnografii radzieckiej, którą później się zajął, było służenie władzy radzieckiej, uzasadnianie jej istnienia jako władzy wiodącej społeczeństwo ZSRR do komunizmu, a więc ostatecznego i najwyższego stadium rozwoju ludzkości. Antropologia kulturowa, do jednego z nurtów której ostatecznie zaliczane są prace Anatolija Chazanowa, jako „burżuazyjna nauka” w ZSRR nie istniała. Anatolij

Chazanow jednak, jako jeden z niewielu radzieckich etnografów, starał się, mniej lub bardziej nieoficjalnie, na bieżąco zapoznawać z jej globalnym dorobkiem. Natomiast nieodłącznym składnikiem radzieckich nauk humanistycznych, rozumianych, według założeń marksizmu-leninizmu jako jeden z elementów „nadbudowy” socjalistycznego społeczeństwa, musiały być założenia ewolucjonizmu kulturowego. Inną przyczyną, zdecydowanie nieułatwiającą Chazanowi poważnego zajmowania się nauką, była jego przynależność narodowa. W całym społeczeństwie radzieckim, mimo oficjalnej ideologii internacjonalizmu (oznaczającego *de facto* miękką asymilację narodowości nierosyjskich, ich kulturową rusyfikację oraz budowanie na podstawie języka i kultury rosyjskiej „narodu radzieckiego”), istniał nieprzerwanie od czasów carskich antysemityzm, wsparty dodatkowo przez kampanie walki z „syjonizmem” i „kosmopolityzmem” oraz wzbogacony o rasistowskie podłoże. Większość działaczy partyjnych wierzyła w tajną rolę zmitologizowanych „Żydów”, którzy tylko szkodzą krajowi i jego mieszkańcom, bogacą się, organizują spiski i tylko czekają na odpowiedni moment, żeby z tym zdobytym nieuczciwie majątkiem zbiec za granicę¹. Skutkiem istnienia takich kategorii myślenia wśród przedstawicieli aparatu partyjnego funkcjonowały również najrozmaitsze formy dyskryminacji etnicznej, przede wszystkim skierowane przeciwko radzieckim obywatelom pochodzenia żydowskiego, uważanym za wrogów. Jedną z takich form było choćby funkcjonowanie niejawnego *numerus clausus* przy zatrudnianiu osób pochodzenia żydowskiego w szkolnictwie wyższym [Mitrochin 2003: 85]. Były to również trudności, z którymi na co dzień musiał się zmagać młody badacz.

Profesor Anatolij Michajłowicz Chazanow był jednym z badaczy, którzy w ZSRR ostrożnie podważali tezę o funkcjonowaniu wśród koczowników ustroju patriarchalno-feudalnego. Podał również w wątpliwość założenie dotyczące „zacołowania” i „wstecznicstwa” koczowniczego modelu gospodarki, które było jednym z fundamentalnych założeń radzieckiej nauki. Nie zgodził się też z dominującym w radzieckich badaniach nad koczownictwem założeniem, iż nomadzi są samowystarczalni pod względem ekonomicznym. W jego modelu tego typu gospodarki oraz organizacji społecznej osią, wokół której tworzona jest cała struktura, jest symbioza nomadów z ludnością osiadłą. W swoich pracach uznał on nomadyzm za równoległą w stosunku do rolnictwa formę gospodarczej specjalizacji społeczeństw ludzkich. Założył także, że nomadyzm wyrasta z rolnictwa, a nie jest jego dziejowym prekursorem, jak dotychczas przyjmowano w radzieckiej nauce. Według Chazanowa nomadyzm jest po prostu wąską specjalizacją ekonomiczną ludzkich społeczeństw, dla której człowiek stara się sterować procesami zachodzącymi w otaczającej go przyrodzie (np. podtrzymując sztucznie istnienie stepu, co jest konieczne dla prawidłowego funkcjonowania gospodarki hodowlanej koczowników). Podważane przez Chazanowa tezy były dogmatami ówczesnej nauki radzieckiej. Ta rehabilita-

¹ Zob. szerzej podrozdziały: „Предпосылки распространения этнонационалистической мифологии в партийно-государственном аппарате” oraz „Мифы и легенды русских националистов”, w: Н. Митрохин, *Русская партия. Движение русских националистов в СССР 1953-1985*, Москва 2003, s. 41-48, 61-77.

cja nomadyzmu spowodowała niebywałą popularność myśli profesora Chazanowa po 1991 r. wśród naukowych elit narodów radzieckich kategoryzowanych w ZSRR jako koczownicze (a więc zacofane), takich jak choćby Kazachowie czy Buriaci. Po raz pierwszy rewizjonistyczne założenia Chazanowa pojawiły się w jego monumentalnych pracach poświęconych badaniom ustrojów społecznych panujących u starożytnych ludów Scytów oraz Sarmatów znad Morza Czarnego [Chazanow 1975]. Pierwsze prace Chazanowa wpisały się w nurt prac dotyczących pochodzenia wczesnych form pozapaństwowych/wczesnopństwowych organizacji społeczeństw ludzkich. Wychodząc od historii koczowników okresu starożytnego zaczął on wówczas tworzyć wielką, ogólną teorię funkcjonowania społeczeństw nomadycznych w historii ludzkości. Odbył wtedy szereg badań terenowych wśród posttradycyjnych nomadów Eurazji funkcjonujących w rozmaitych formach komunistycznej gospodarki uspołecznionej (*kolchozy*, *sowchozy*) na obszarach, do których Anatolij Chazanow jako radziecki naukowiec miał dostęp, czyli w Związku Radzieckim i Mongolskiej Republice Ludowej². Badania te stały się empiryczną podstawą do naukowych uogólnień, które zostały zawarte w monumentalnej monografii zatytułowanej *Koczownicy i świat zewnętrzny* [*Кочевники и внешний мир*]. Praca ta, jako nieprawomyślna, została odrzucona przez radziecką cenzurę w 1979 r. Następnie przemyciona na Zachód, została wydana nakładem wydawnictwa Cambridge University Press w 1984 r³. Władze radzieckie ukarały wówczas badacza za nielegalną publikację zakazanej pracy, nakazując mu emigrację z ZSRR⁴. Można domniemywać, iż do takiej decyzji władz przyczyniło się jego „nierosyjskie” pochodzenie. Właśnie ta praca, która stała się powodem jego wyjazdu, jako esencja tez Chazanowa stanowi podstawę naszych rozważań nad jego teorią nomadyzmu.

Po wyjeździe na Zachód etniczne pochodzenie, które tak przeszkadzało mu w normalnej pracy naukowej i uwarściwiło go na kwestie związane z nacjonalizmem i polityką narodowościową w ZSRR, okazało się czynnikiem pozytywnym. Po znalezieniu się na emigracji Anatolij Chazanow został bowiem wykładowcą na Hebrew University w Jerozolimie [Chazanow 2000].

Chazanow zakładał, i to było głównym nurtem jego rozważań, że koczownictwo jest wąską specjalizacją gospodarki społeczeństw, pozostając jednocześnie ślepym wariantem ewolucji ekonomicznej tychże. W tej kwestii Chazanow podziela poglądy brytyjskiego polihistora Ernesta Gellnera (1925-1995), którego uważał za jednego ze swych najważniejszych mistrzów, a zarazem przyjaciół, którzy wywarli wielki wpływ na ostateczny kształt jego badań naukowych. Pochodzący z komuni-

² Prowadził tam badania m.in. wraz z polskim znawcą problematyki społeczeństw nomadycznych, prof. Sławojem Szynkiewiczem.

³ A.M. Khazanov, *Nomads and the outside world*, translated by J. Crookenden, with a foreword by E. Gellner, Cambridge 1984.

⁴ Ostatecznie praca Anatolija Chazanowa doczekała się wydania publikacji w języku oryginału, czyli po rosyjsku, w wersji poprawionej i dogłębnie przemyślanej przez autora dopiero niedawno w, *nomen omen*, niepodległym Kazachstanie (A.M. Хазанов, *Кочевники и внешний мир*, Алматы 2000). Prawdopodobnie było to związane z faktem, że ideologia tego państwa niezwykle żywo odwołuje się do koczowniczych tradycji swego narodu tytularnego – Kazachów.

zującej rodziny praskich Żydów odnoszącej się w okresie międzywojennym z wielką sympatią do ZSRR, Ernest Gellner był jednym z tych badaczy, którzy po rozczarowaniu się radzieckim marksizmem niezwykle uważnie i krytycznie obserwowali rozwój etnografii w ZSRR⁵. Wspólne zainteresowania, podobne koleje losu oraz więzy osobiste zadzierzgnięte w trakcie naukowej współpracy stały się najprawdopodobniej przyczyną pomocy, jaką Ernest Gellner okazał badaczowi, który utracił naukowy dorobek swojego życia i niespodziewanie dla siebie znalazł się na przymusowym wychodźstwie na obczyźnie.

Podobnie jak dla Ernesta Gellnera, również dla Anatolija Chazanowa jedną z najważniejszych cech świata koczowników jest jego brak samowystarczalności, zależność koczowników od świata zewnętrznego. Naszym zdaniem, model pastoralnego nomadyzmu skonstruowany przez Anatolija Chazanowa został przez niego realizowany w następujących etapach interpretacyjnych.

W etapie pierwszym amerykański badacz określił kulturowe i geograficzne determinanty tego typu społeczności. W etapie drugim Chazanow wskazał podstawowe typy pastoralizmu właściwego koczownikom. W kolejnym etapie zostały opisane podstawowe strategie kontroli hodowli zwierząt pasterskich. Na ostatnim etapie Anatolij Chazanow pokazuje podstawowe typy terytorialnej mobilności koczowników. W tym szkicu chcielibyśmy podjąć próbę rekonstrukcji tego modelu.

Anatolij Chazanow konstruując swój model wydzielił szereg cech właściwych jego zdaniem kulturom koczowniczym *sensu stricte*, są to [Chazanow 1984: 17]:

1. Pastoralizm jako najważniejsza forma gospodarki nomadów.
2. Pastoralizm jako forma gospodarki ma charakter ekstensywny, powiązany z wielkością stad i systemem pastwisk.
3. Okresowa mobilność nomadów łączy się z wymogiem gospodarczym istnienia obszarów trawiastych, podzielonych na określone terytoria.
4. Udział koczowników w migracjach wywiera wymierny wpływ na procesy demograficzne.
5. Gospodarka koczowników jest skoncentrowana na wytwarzaniu produktów na potrzeby egzystencji.

Chazanow podkreślał jednak, że tak ujęty system kulturowy koczowników należy już do przeszłości i dziś koczownicy uwikłani są w relacje gospodarcze związane z nowoczesnymi formami produkcji i handlu. Z punktu widzenia gospodarki nomadyzm opierał się na mobilnym charakterze hodowli wielkich stad zwierząt, nieodłącznie związanym z sezonowym charakterem migracji.

Kolejną częścią Chazanowskiego modelu społeczeństw nomadycznych jest wyróżnienie podstawowych typów nomadyzmu i powiązanych z nimi form hodowli zwierząt. Chazanow wyróżnia następujące typy hodowli zwierząt [Chazanow 1984: 19-24]:

1. Właściwy nomadyzm pasterski charakteryzujący się przede wszystkim brakiem jakichkolwiek form rolnictwa. Ten typ nomadyzmu występował

⁵ Zob. choćby E. Gellner, *The Soviet and the Savage*, „Current Anthropology”, December 1974, Vol. 16, No. 4, s. 595-601.

głównie w północnej Eurazji, na wyżynach Azji Centralnej, w stepie euroazjatyckim, w Arabii i na Saharze. Jednakże nawet w tych regionach występował on w różnych formach, które czasem wiązały się z rolnictwem, i można go określić za pomocą podtypów, którymi są:

- a) pastoralizm seminomadyczny, którego główną cechą pozostaje ekstensywna forma pasterstwa i okresowe migracje związane ze zmianami pastwisk; wyjątkiem pozostaje tu północna Eurazja, gdzie ten rodzaj pastoralizmu powiązany jest z innymi formami gospodarki;
 - b) pastoralizm półosiadły – czynnikiem konstytuującym ten rodzaj pastoralizmu pozostaje duża rola upraw rolniczych w gospodarce, która ma łączoną formę; pasterstwo jest tam powiązane z sezonowymi migracjami lub jest rodzajem gospodarczej specjalizacji; formy migracji pastoralizmu półosiadłego są krótsze czasowo i dystansowo od migracji pastoralizmu właściwego.
2. Pasterstwo, które charakteryzuje społeczności, gdzie większa część ludności prowadzi osiadły tryb życia i zajmuje się uprawnymi formami gospodarki. W tego typu społecznościach hodowla zwierząt łączona jest z uprawą, a wypasem zwierząt zajmują się wyspecjalizowani pasterze, na ogół na obszarach oddalonych od stałych siedzib. Część roku zwierzęta znajdują się w specjalnych pomieszczeniach i karmione są specjalnymi paszami.
 3. Pastoralizm typu *jailag* charakteryzuje społeczności zajmujące położone marginalnie terytoria w świecie rolniczym, a nawet będące formą specjalizacji gospodarczej w pewnych sezonach. Typ ten obejmuje tereny górskie i wyżynne, gdzie występują specyficzne rodzaje pastwisk używanych do zbiorowych wypasów w okresie letnim. Nazwa tego typu pastoralizmu pochodzi od tureckiej nazwy letnich pastwisk górskich (ang. *transhumance pastoralism*).
 4. Osiadła hodowla zwierząt jest charakterystyczna dla społeczeństw o współczesnych formach gospodarki. Takie formy hodowli są uzupełnieniem rolnictwa uprawnego. Występuje w dwóch wariantach:
 - a) przydomowej hodowli zwierząt, uzależnionej od warunków klimatycznych, pór roku, wyspecjalizowania gospodarki i poziomu technicznego; ten wariant hodowli związany jest z wypasem na specjalnych pastwiskach, zazwyczaj położonych blisko gospodarstw, co wymuszone jest koniecznością spędzania zwierząt na noc do budynków gospodarskich, których zwierzęta w ogóle nie opuszczają przez część roku;
 - b) hodowli z wolnym wypasem; jest to jedna z prostszych form pastoralizmu, które nie opierały się na świadomym gospodarowaniu stadami i paszami lub to gospodarowanie ograniczone było do minimum.

Klasyfikacje Chazanowa porządkują nieścisłości terminologiczne i pozwalają wydzielić właściwych nomadów pasterskich z ogólnej masy różnego typu hodowców zwierząt pasterskich. Ważnym składnikiem rozważań Chazanowa pozostaje wykluczenie z modelowego ujęcia nomadyzmu tych jego form, które są oparte na stałych migracjach i braku cyklicznych zmian stałych pastwisk. Forma nomadyzmu będąca podstawą Chazanowskiego modelu pozostaje jednak nie najbardziej rozpo-

wszechnioną formą tego typu gospodarki hodowlanej, a jej wyodrębnienie było zależne od wielu specyficznych czynników kulturowych i przyrodniczych.

Kolejnym etapem modelu Chazanowa są strategie kontroli hodowli zwierząt stosowane przez nomadów. Chazanow uważał, że wiele typów i wariantów pastoralizmu jest zdeterminowanych warunkami środowiskowymi. Z warunków tych także ma wynikać różnorodność specjalizacyjna w mniej lub bardziej stałej postaci. Głównym czynnikiem wpływającym na oblicze gospodarki pastoralnej pozostaje ilość pasz i dostęp do nich. Dlatego też straty w pogłowie jednego gatunku zwierząt mogą być wyrównywane przez inne gatunki. Czynnikiem warunkującym pozostaje tutaj dostępność. W ten sposób społeczności nomadów zabezpieczają się, według Chazanowa, przed niekorzystnymi zmianami środowiskowymi i wynikającymi z nich spadkami pogłowia zwierząt. Różnorodność specjalizacyjna ma wynikać także z cyklicznych zmian warunków przyrodniczo-klimatycznych w stepie. W strategiach gospodarczych nomadów bardzo istotnym czynnikiem pozostaje wielkość stad, czego głównym elementem pozostaje zachowanie ich zdolności reprodukcyjnych. Ponadto często w tego typu gospodarce podejmuje się działania mające na celu korygowanie składu stad. W odróżnieniu od stad naturalnych, dzikich, w stadach hodowlanych występują osobniki znacznie młodsze. Poprzez eliminację osobników starszych zmniejsza się możliwość pojawienia się naturalnych przewodników stad, przez co hodowcy znacznie łatwiej mogą kontrolować stada [Chazanow 1984: 27-28].

Anatolij Chazanow wyraźnie zaznacza, że nie można wskazać żadnej prostej zależności pomiędzy rodzajem działań gospodarczych a pogłowiem stad. Zależności te zawsze mają charakter lokalny, wynikający z warunków środowiskowych, tradycji kulturowych (np. szlaki migracyjne) oraz czynników społecznych (np. prestiż). Według Chazanowa jedyną dostrzegalną zasadą w gospodarce nomadów odnoszącą się do powyższej problematyki jest relacja pomiędzy technikami efektywnej hodowli stad a minimalnym rozmiarem stad niezbędnym do funkcjonowania społeczności [Chazanow 1984: 29]. Badacz jednakże podkreśla, że relacje te zawsze mają bardzo lokalny charakter.

Kulturowe strategie użytkowania określonych stref gospodarczych to kolejny etap modelu analizowanego w tym szkicu. W pasie stepu koczownicy zajmują kluczową pozycję. Są tam społecznościami dominującymi, egzystują we wszelkich możliwych do zamieszkania regionach tej ekumeny. Tego typu społeczności czasem próbują zajmować rejony graniczące ze stepem, ale zazwyczaj są tam społecznościami marginalnymi. Cechy relacji pomiędzy koczownikami a światem zewnętrznym można sprowadzić do dwóch podstawowych aspektów:

1. Cechą charakterystyczną tego typu społeczeństw jest brak stabilności osadniczej, społeczeństwa te w każdym momencie zdolne są do zajęcia nowych obszarów.
2. Symbioza pomiędzy koczownikami i ludami osiadłymi pociąga za sobą nie tylko koegzystencję, interakcję czy nawet współzależność. Często przypadki tych relacji mają charakter czysto ekonomiczny.

Relacje te można określić jako supersystem oparty na wzajemnych związkach. Relacje te są o wiele bardziej zróżnicowane i liczne niż pomiędzy dwoma gatun-

kami biologicznymi. Nie jest to prosta forma symbiozy. Istotny jest tu czynnik kulturowo-polityczny [Chazanow 1984: 36-37].

Ważnym elementem rozważań Chazanowa są także typy migracji charakterystycznych dla społeczeństw nomadycznych. Charakter migracji społeczności koczowniczych jest bardzo różny nawet w granicach jednego regionu. Zmienna jest ich częstotliwość, regularność, orientacja (merydionalna, wertykalna, liniowa – południkowa lub wysokogórska – pionowa, nieliniowa – eliptyczna, kolistą itp.). Zmienność ta może wynikać z bardzo różnych czynników – dostępu do żywności, źródeł wody, temperatury czy też degradacji środowiska [Chazanow 1984: 37].

Z geograficznego punktu widzenia największy obszar zajmuje typ euroazjatycki, obejmujący tereny stepów, półpustynne i pustyni. Od węgierskiej *puszy* do północnych Chin. Rejon ten umownie określa się jako step euroazjatycki. Cały ten rejon bardziej lub mniej ostro różni się od stref agrarnych. Obszary o sprzyjających warunkach do prowadzenia gospodarki pastoralnej w marginalnym stopniu są wykorzystywane rolniczo. W obszarach bardziej przyjaznych dla rolnictwa dominacja określonego typu gospodarki uzależniona jest od czynników historycznych, kulturowo-politycznych, mniejszy wpływ mają tu warunki ekologiczne. W warunkach lasostepów możliwa jest uprawa zbóż bez dodatkowego nawadniania, lecz panują tutaj trudniejsze warunki i często ulegają one istotnym wahnięciom klimatycznym. Nic dziwnego więc, że 89% powierzchni Mongolii wykorzystywane jest jako baza ekonomiczna dla gospodarki pasterskiej. W czasie zimy, gdy step pokrywa gruba warstwa śniegu, jako pastwiska wykorzystywane są tereny półpustynne i pustynne (czasem nawadniane), a także doliny rzek i jezior oraz tereny wyżynne i górskie. Tereny stepu euroazjatyckiego w dziejach były regionem występowania największych i najliczniejszych tworów kulturowych określanych jak ludy koczownicze. Niemniej zaznaczyć tu trzeba, że często gospodarka pasterska tego regionu miała charakter półnomadyczny. Na obszarach Azji Środkowej rolnictwo nigdy nie przestało funkcjonować. Zanik powszechności tej formy gospodarki w stepie euroazjatyckim rozpoczął się w XVIII w., kiedy kolejne społeczności koczowników podlegały zwierzchności rosyjskiej, a później radzieckiej, co szczególnie silnie zaznaczyło się w rejonie Azji Środkowej.

W rejonie stepu euroazjatyckiego występowały liczne formy pośrednie pomiędzy pastoralizmem właściwym a półosiadłym. Wielkości stad i typów migracji też były bardzo różne, właściwie charakterystyczne dla każdego regionu (a nawet w jednym regionie istotnie się różniące) i społeczności. Niemniej można wydzielić kilka typów:

- typ wewnątrzazjatycki (Mongolia);
- środkowoazjatycki (Kazachstan);
- południowoazjatycki (Turkmenia).

Podkreślić tu należy, że typy te są wydzielone na podstawie różnic etnicznych i kulturowych, a nie ekonomicznych. Typ południowy jest bardzo zbliżony do pastoralizmu charakterystycznego dla Bliskiego Wschodu.

Głównymi gatunkami zwierząt hodowlanych na obszarze całego stepu są owce i konie. Gatunki te mogą funkcjonować żywiąc się różnymi gatunkami paszy i w trud-

nych warunkach środowiskowych. Koń spełniał funkcję nie tylko jako środek transportu, lecz także ważna baza żywnościowa. W terenach wysokogórskich, bardzo ubogich w dobrej jakości paszę, kluczową rolę mogła odgrywać koza azjatycka (np. Mongolia). Obecność dużych przeżuwaczy uzależniona była nie tylko od dużej ilości paszy i odpowiednich warunków klimatycznych. Wpływ na ich obecność miały także czynniki polityczne, jak na przykład ekspansja rosyjska zmuszająca koczowników do bardziej osiadłego trybu życia. Niewątpliwie wykorzystywanie wołów jako środka transportu znane było już w starożytności. Zwierzęta w świecie koczowników wciąż spełniały wielorakie funkcje. W stepie zawsze istniała specjalizacja w hodowli jednego gatunku zwierząt, lecz nigdy nie miała ona charakteru powszechnego, a raczej marginalny. Nie znaczy to, że wszystkie zwierzęta były wypasane wspólnie, często poszczególne pastwiska dla określonych gatunków zmieniane były cyklicznie pomiędzy sobą (szczególnie w zimie). W stepie euroazjatyckim rzadko występowały stada jednego właściciela, stada mieszane zatem można uznać za przykład stad rodzinnych, a nie grupowych. Ważną cechą gospodarki koczowników było to, że wszystkie zwierzęta (włączając owcę) były dojne. Krew zwierząt od starożytności występowała w diecie koczowników (do czasu rozprzestrzenienia się islamu w Azji Środkowej), lecz pełniła ona raczej funkcje symboliczne i zajmowała w diecie marginalne miejsce.

Na przestrzeni dziejów koczownicy dominowali w stepie, rolnicy natomiast byli raczej grupami marginalnymi. Rolnictwo u wybrzeży rzek nie wkraczało w pas stepu i nie można mówić o wspólnym użytkowaniu ekumeny stepu. W tekstach *Awesty* i *Szahname* świat koczowników to *Turan*, istotnie różniący się nie tylko kulturowo, ale i znajdujący się na innym terytorium. Nieco odmienna sytuacja zaistniała na terenie węgierskiej *puszty*, dolin Syr-Darii i Amu-Darii, Ordosie i innych terenach występowania intensywnego rolnictwa od najstarszych dziejów. Kultury rolnicze w tych regionach kilkakrotnie opanowały ogromne obszary, lecz nierzadko społeczności rolnicze na tych terenach funkcjonowały wspólnie z koczownikami.

Natura regionu stepu euroazjatyckiego, wąskiego pasa pomiędzy Syberią, lasostepem i terenami góorskimi, wpływała w pewnym stopniu na charakter migracji. Z wyjątkiem rejonów górskich, gdzie zachodziły pionowe migracje, charakter migrowania musiał mieć naturę cykliczną, regularną, linearną, południkową. Marszrutę wędrówek były dość stałe, świeża pasza i dostęp do wody były głównym wyznacznikiem letnich migracji. W zimie dostęp do paszy i ochrona przed surowym klimatem odgrywały bardzo ważną rolę. Większość czasu w obozach spędzano na określaniu kierunku wędrówek, ich częstości oraz odległości. Wyjątkiem są tu społeczności koczowników w Turkmenii, gdzie na terenach pustynnych wędrówki miały charakter kolisty – wokół sieci studni i źródeł wody. Wędrowano po owalnej marszrucie, latem bardziej na północ, gdzie było dużo bogatej odżywczo paszy, a zimą bardziej na południe, gdzie zima była łagodniejsza. Stan ten, poza okresami niepokoju w stepie, praktycznie nie zmienił się przez dwa tysiące lat. Niebagatelną rolę w tym procesie odgrywało poszanowanie tradycji i poczucie tożsamości (raczej klanowej niż etnicznej) [Chazanow 1984: 44-53].

Główną tezę, jaką rozwija Chazanow jest idea, że nomadyzm przedstawia sobą specjalny rodzaj gospodarki wytwórczej. Pozwala mu to oddzielić wędrownych myśliwych i zbieraczy od mobilnych pasterzy. Właśnie tych ostatnich uważał za właściwych nomadów. Główną zaletą Chazanowskiego modelu pozostaje przedstawiona przez autora klasyfikacja form pastoralizmu, którą kreśli na podstawie warunków geograficznych i ekologicznych. W ten sposób pokazuje, że każdy region miał specyficzną formę pastoralizmu. Chazanow na każdym etapie przedstawiania swego modelu deklaruje, że regionalny podział typologiczny jest tylko modelem interpretacyjnym, który poniekąd jest uzasadniony kulturowymi, historycznymi, geograficznymi i przyrodniczymi warunkami charakterystycznymi dla poszczególnych regionów. Z drugiej strony Chazanow zaznacza, że podział (regionalny) ten jest ugruntowany w nauce.

Ważnym aspektem rozważań Chazanowa jest, wyrażone nie wprost, założenie o ahistorycznej naturze społeczeństw koczowniczych. Scytowie, Sarmaci, Hunowie, Alanowie, Chazarowie, Pieczyngowie, Turkuci, Połowcy, Tatarzy, Kazachowie jak i wiele innych ludów koczowniczych na przestrzeni dziejów nie wykazują żadnych istotnych przemian strukturalnych w systemie społecznym.

Wkład Anatolija M. Chazanowa w badania nad rozumieniem nomadyzmu jest nie do przecenienia. Od początków dziejów badań naukowych nad kulturą ludów koczowniczych istniał problem jej definiowania, który zawsze łączył się i nadal łączy z różną tradycją terminologiczną. Powszechnie stosuje się zamiennie takie terminy, jak pasterze (ludy pasterskie), nomadzi, koczownicy. Każdy z tych terminów jest nie do końca słuszny, gdyż, na przykład, określenie „ludy pasterskie” odnosi się do ludów zajmujących się wyspecjalizowaną hodowlą zwierząt i termin ten obejmuje tak różne w typie kultury ludy, jak Mongołowie, Bantu czy też Wołosi. Termin „koczownicy” odnosi się generalnie do wszystkich społeczności charakteryzujących się koczowniczym trybem życia, co oznacza, że termin ten wcale nie musi się odnosić do pasterzy. Podobnie jest z nomadami. Starogreckie *nomás* odnoszono do ludzi stosujących wędrowny tryb życia, czyli koczownika właśnie, natomiast termin łaciński *nomios* oznaczał pasterza [Wojna 1983: 18]. Wszystko to sprawia, że w nauce można dostrzec pewną niekonsekwencję rozumienia terminów odnoszących się do ludów koczowniczych. I właśnie dlatego koncepcja rozumienia nomadyzmu i pastoralizmu zaproponowana przez Chazanowa jest tak dla nauki istotna.

W nauce można wskazać wiele koncepcji próbujących systematyzować różne typy nomadyzmu i pastoralizmu. I tak na przykład Romuald Wojna wydzieliał trzy podstawowe typy nomadyzmu: merydionalny (południkowy), polegający na przeprowadzaniu stad przed sezonem zimowym na południe, w rejony cieplejsze; pustynny lub pierścieniowy – odnoszący się do pasterzy koczujących wzdłuż łańcucha studni oraz typ pionowy (wertykalny), który jest stosowany w górach, a polega na letnim wypasie w górnych partiach gór, natomiast zimą w dolinach [Wojna 1983: 20]. W podobny sposób podzielili nomadyzm na typy Wiktor I. Kloczko i Aleksander Koško, dokładając jedynie typ ciągły do trzech wskazanych przez Wojnę [Kloczko, Koško 1994: 1-2]. Siergiej Rudienko dla odmiany nomadyzm dzielił ze

względem na społeczne jego aspekty. Pierwszy typ nomadyzmu według Rudienki polegał na tym, że część rodziny, klanu czy też ludu prowadzi osiadły tryb życia, podczas gdy inna grupa przez większą część roku koczuje z miejsca na miejsce ze stadami zwierząt. Drugi typ charakteryzował się tym, że cała grupa społeczna od wiosny do późnej jesieni opuszcza koczowiska zimowe i migruje ze swoimi stadami, przemieszczając się przez cały ten okres, by na zimę znów wrócić na stałe koczowiska. Trzeci typ wreszcie polegał na tym, że cały lud lub jego część koczuje bez stałego miejsca przez cały rok [Rudienko 1961: 2-3]. W nauce także próbowano wskazywać cechy charakterystyczne nomadów, w celu odróżnienia ich od innych. Na przykład Roger Cribb [1991: 20] zaproponował listę cech charakteryzujących nomadów w sensie globalnym. Miały to być:

1. Obecność okresowych migracji stad i społeczności ludzkich na długie lub krótkie dystanse.
2. Niestale osady ludzkie oraz niestałość grup społecznych zarówno w rozumieniu krótko-, jak i długoterminowym.
3. Wysoki poziom niezależności gospodarstw rodzinnych, zarówno na poziomie hodowli, jak również organizacji koczowisk.
4. Istnienie elastycznego systemu prawa dotyczącego dostępu do terytoriów koczowisk, ale z dużym naciskiem na dostępność pastwisk.

Oczywiście można mieć wiele zastrzeżeń do tych koncepcji, lecz zgodzić się należy, że wszystkie aspekty podnoszone w tych różnych ideach znajdują swoje odzwierciedlenia w teorii nomadyzmu i pastoralizmu Anatolija M. Chazanowa.

Ważnym elementem teorii Chazanowa jest deklaracja antydeterminizmu, przynajmniej częściowa. Chazanow bardzo mocno podkreślał, że przychylne warunki klimatyczne mogły wpływać na zwiększanie obszaru pastwisk i masę pasz, co w rezultacie mogło prowadzić do zwiększenia pogłowia zwierząt hodowlanych, lecz nie tylko klimat wpływał na dynamikę procesów zarówno demograficznych, jak i przede wszystkim kulturowych. Na rozwój kulturowy i procesy demograficzne według Chazanowa wpływały przede wszystkim relacje zewnątrz- i wewnątrzokulturowe. Definicja nomadyzmu musi zatem zawierać odwołanie zarówno do czynników naturalnych i gospodarczych, jak również do czynników kulturowo-historycznych [Chazanow 1998: 7]. Z drugiej jednak strony podstawowymi założeniami koncepcji Chazanowa jest ahistoryczność modelu gospodarki ludów koczowniczych, jej zależność od regionalnych warunków środowiskowych i, co budzi najwięcej zastrzeżeń, założenie, iż gospodarka ludów koczowniczych jest w istocie antyrozwojowa ze względu na zbyt wąską specjalizację. Założenia te budzą pewne istotne wątpliwości.

Przykładów bardzo trwałej tradycji determinizmu w koncepcjach pastoralizmu jest wiele, a w dużym skrócie determinizm ten się wyraża w założeniu, że gospodarka koczowników w dużym stopniu zależna jest od występowania udomowionych (czytaj nadających się do udomowienia) gatunków zwierząt stadnych (jako dowód podaje się Północną Amerykę i Australię, gdzie takich gatunków nie było, a przez to nigdy tam nie powstały jakiegokolwiek formy pastoralizmu), a także na dostępności określonych środowisk, preferujących pastoralny typ gospodarki [Goldschmidt

1979: 15-16]. Siłą rzeczy każda koncepcja pastoralizmu i nomadyzmu będzie się borykać z widmem determinizmu, co zapewne obserwujemy również w koncepcji Anatolija M. Chazanowa.

Determinizm środowiskowy jest istną zmorą badań nad gospodarką, czy nawet szerzej nad stylem życia ludów koczowniczych. W nauce niejednokrotnie próbowano przełamać ten impas. Na przykład Lew Gumilow uważał, że wielkie klęski żywiołowe w stepie wywierały niewielki wpływ na kulturę ludów koczowniczych, tym bardziej na ich etnogenezę. Wpływ owych klęsk objawiał się w gospodarce i tylko przez nią mógł w jakimś stopniu, pośrednio, być czynnikiem procesu cyklicznego wzrastania i upadania potęgi imperiów Wielkiego Stepu. Lew Gumilow uważał, że gdyby rozwój ludów stepowych zależał od warunków przyrodniczo-klimatycznych, to w stepie mielibyśmy do czynienia ze stabilizacją sytuacji kulturowej, gdyż sama gospodarka ludów koczowniczych – pasterstwo, nie wymaga wielkiego postępu technicznego ani też zmian politycznych [Gumilow 1997: 14]. Rozwój ludów, ich pojawienie się na arenie dziejowej, to proces skomplikowany, co nie zmienia faktu, że w pewnej części ma naturę również przyrodniczą. Eksplozja energii kulturowej rodzi w efekcie ruch, którego charakter określają różne czynniki, takie jak warunki geograficzne (wcale nie najważniejsze), społeczne uwarunkowania relacji międzyosobniczych, historyczne tło tego zjawiska oraz elementy, które można łączyć z szeroko rozumianą tradycją kulturową [Gumilow 1997: 19]. Nie bez znaczenia jest również fakt, że żaden etnos czy też grupa kulturowa nie wykształca się w izolacji kulturowej, a kontakty międzykulturowe mogą w istotny sposób wpłynąć na proces etnogenezy czy też genezy jakiejś grupy społeczno-kulturowej, a sama kultura bądź też jej materialno-mentalne korelaty trwać jeszcze długo po zaniku jej twórców etnicznych [Gumilow 1997: 27]. Ciekawostką jest fakt, iż sam Chazanow przytacza w swej koncepcji argumenty za antydeterministycznym ujęciem kultury i gospodarki ludów koczowniczych, szczególnie w odniesieniu do strategii przekształcania przestrzeni przez społeczności koczowników.

Wydaje się zatem, że pewnych aspektów gospodarki koczowników nie można tłumaczyć tylko warunkami środowiskowo-klimatycznymi czy też uproszczoną wizją ekonomiki ludów prymitywnych. Bardzo ważne miejsce w sposobie organizowania gospodarki wśród koczowników miała szeroko pojęta tradycja, a chyba najbardziej przekonującym argumentem za tą tezą są pewne ustalenia Sevyana Vianstheina dotyczące szlaków migracyjnych w Azji Środkowej. Rozmieszczenie pochówków (kurhanów) w stepie może sugerować, że cykle migracyjne powiązane są z ich umiejscowieniem. Odnosić się to może nie tylko do najmłodszych grobowców, lecz nawet do tych z tzw. okresu scytyjskiego. Wyznaczają one wręcz terytorium czy też szlaki migrowania określonej społeczności [Vainshtein 1980: 96]. Nie oznacza to wcale, że szlaki te nie zmieniają się od wczesnej epoki żelaza, lecz zależność gospodarki od tradycji właśnie. Gospodarka była (jest?) ważnym elementem tożsamości ludów koczowniczych, jedność rodziny – dla przykładu – wyrażana jest nie tylko w pokrewieństwie, ideologii i wspólnocie kultu i rytuału, lecz również w tradycji gospodarczej [Vainshtein 1980: 96]. Co więcej, ekonomia, gospodarka

może być najważniejszym aspektem wyróżniania siebie od innych, a najlepszym przykładem, żeby nie rzec klasycznym, są relacje pomiędzy Chinami i ludami stepu od północy graniczącymi z chińskim imperium. Podstawowym sposobem odróżniania się Chińczyków od koczowników były różne typy ekonomii i gospodarki [Szyrkiewicz 1989: 151-152]. Można tylko dodać, że ten aspekt relacji pomiędzy ludami osiadłymi i koczownikami odnosi się także do innych rejonów Azji, a nawet Afryki.

Wydaje się również, że Chazanow nie docenia kulturowo-historycznych aspektów funkcjonowania społeczeństw koczowniczych. Badania prowadzone w XIX wieku nad Kazachami i Kirgizami (do których bardzo wyraźnie odwołuje się również sam Chazanow) sugerują, iż w dziejach nomadów, jak nigdzie indziej, niezwykle istotną rolę odgrywały jednostki, wielcy wojownicy i wodzowie. Można założyć, że struktura społeczna ludów koczowniczych w stepie euroazjatyckim oparta była na zespole małych grup, zależnych od wielkości stad, a władza w tej grupie zawsze należała do jednostek. Ten model powielał się na wyższych poziomach. W zasadzie grupy te były niezależne od siebie, tylko w sytuacjach zagrożenia zewnętrznego pojawiał się wyższy stopień władzy, przywódców wojennych, zazwyczaj pochodzących z najznajomniejszych rodów. Poprzez wzrastanie znaczenia przywódców militarnych proces krystalizowania się państwa koczowniczego postępował szybciej, lecz był bardziej efemeryczny, uzależniony od wielkich przywódców. Z chwilą ich śmierci struktury te często się rozpadały [Barfield 1992: 5]. W literaturze przedmiotu zwrócono uwagę, że presja ludów koczowniczych na świat zewnętrzny miała charakter cykliczny, a związki pomiędzy ludami osiadłymi i koczowniczymi w zasadzie miały charakter asymetryczny. W zależności od sytuacji raz ludy osadnicze wywierały presję i kontrolowały ludy koczownicze, raz to koczownicy podbijali ludy osiadłe, stając się warstwą arystokracji w nowo wytwarzającym się społeczeństwie [Barfield 1992: 7]. Oczywiście nie wyklucza to harmonijnego współżycia pomiędzy tymi ludami, które postuluje jako możliwe Chazanow, ważne jest jednak to, iż badając naturę kultur ludów koczowniczych nie można zapominać o istotnych warunkach kulturowo-historycznych, a to wyklucza traktowanie nomadyzmu jako ahistorycznego modelu życia. Wielu badaczy podkreśla szczególną rolę jednostek w społeczeństwach koczowników⁶. Instytucje społeczne, włączając również instytucje polityczne, w społecznościach koczowników często powstają i są zależne od aktywności jednostek. W efekcie trudno prowadzić badania nad życiem społecznym oraz jego instytucjami wśród koczowników bez wiedzy na temat ludzkich motywacji. Motywacje takie są bardzo skomplikowane i bardzo trudno je generalizować [Irons 1979: 362].

Definiując naukowy paradygmat mobilnych społeczności pasterskich musimy zatem pamiętać o trzech podstawowych czynnikach odnoszących się do natury tych społeczeństw:

⁶ Przykładem skrajnie odmiennego stanowiska (w stosunku do roli jednostek i segmentaryzacji społeczeństw koczowników) jest opinia Talala Asada, który dowodzi, że społeczności koczownicze (w szczególności afrykańskie) mogły być egalitarne, a idea systemu społecznego u koczowników ugruntowana w nauce jest w zasadzie wygodną kategorią w antropologii [Asad 1979: 419-428].

1. Oczywisty jest fakt, że dostęp do biomasy roślinnej jest czynnikiem wywierającym wpływ na wielkość stad i szlaki migracji.

2. Równie ważnym czynnikiem są formy organizacji polityczno-społecznej znacząco wpływające na kształt gospodarki.

3. Trzecim ważnym czynnikiem kształtującym system pastoralny są relacje ze światem zewnętrznym, które mogą przybierać różne formy, a szczególnie istotne wydają się tu relacje z sąsiednimi ludami osiadłymi. W literaturze relacje pomiędzy koczownikami i rolnikami często określa się jako supersystem [Casimir 1992: 154-155].

Podsumowując stwierdzić można, że teoria nomadyzmu Anatolija M. Chazanowa może być niezwykle pomocnym narzędziem w rozważaniach nad kulturą i historią ludów koczowniczych. Nie można też zapominać o tym, co często traktuje się jako truizm, że każda koncepcja naukowa powstaje w określonych warunkach kulturowych, historycznych i politycznych. W takim świetle teoria nomadyzmu Chazanowa zyskuje jeszcze więcej, zważywszy chociażby, z jakim trudem została opublikowana i jakie skutki jej opublikowanie przyniosło autorowi.

WYKAZ CYTOWANEJ LITERATURY

- Asad T. (1979), *Equality in nomadic social systems? Notes towards the dissolution of an anthropological category*, w: *Pastoral production and society*, red. C. Lefebure, Cambridge University Press, Cambridge, s. 419-428.
- Barfield T.J. (1992), *The Perilous Frontier. Nomadic Empires and China*, Blackwell, Cambridge & Oxford.
- Casimir M.J. (1992), *The Determinants of Rights to Pasture: Territorial Organisation and Ecological Constraints*, w: *Mobility and Territoriality*, red. M.J. Casimir & A. Rao, Berg, New York & Oxford, s. 153-203.
- Chazanow A.M. [Хазанов] (1975), *Социальная история скифов: Основные проблемы развития древних кочевников евразийских степей*, Москва.
- Chazanow A.M. [Khazanov] (1984), *Nomads and the outside world*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Chazanow A.M. [Khazanov] (1998), *Pastoralists in the Contemporary World: The Problem of Survival*, w: *Changing Nomads in a Changing World*, red. J. Grant & A.M. Chazanow, Sussex Academic Press, Brighton-Portland, s. 7-23.
- Chazanow A.M. [Хазанов] (2000), *Кочевники и внешний мир*, Алматы.
- Cribb R. (1991), *Nomads in archaeology*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Goldschmidt W. (1979), *A general model for pastoral social system*, w: *Pastoral production and society*, red. C. Lefebure, Cambridge University Press, Cambridge, s. 15-28.
- Gumilow L. (1997), *Dzieje etnosów Wielkiego Stepu*, Oficyna Literacka, Kraków.
- Irons W. (1979), *Political stratification among pastoral nomads*, w: *Pastoral production and society*, red. C. Lefebure, Cambridge University Press, Cambridge, s. 361-374.
- Kłoczko W.I., Koško A. (1994), *Nomadism and pastoralism – an outline programme for a discussion*, „Baltic-Pontic Studies” vol. 2, s. 1-4.
- Mitrochin N. [Митрохин] (2003), *Русская партия. Движение русских националистов в СССР 1953-1985*, Москва, s. 41-48, 61-77.
- Rudienko S. (1961), *K woprosu o formach skotowodszeskowo chozjajstwa i o kociwenikach*, „Materiały po oddzieleniu Etnografii” nr 1, s. 1-32.

- Szynkiewicz S. (1989), *Interactions between the nomadic cultures of central Asia and China in the Middle Ages*, w: *Centre and Periphery. Comparative studies in archaeology*, red. T.C. Champion, Unwin Hyman, London, s. 151-158.
- Vainstein S. (1980), *Nomads of South Siberia*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Wojna R. (1983), *Wielki świat nomadów*, Wiedza Powszechna, Warszawa.

AN ATTEMPT AT RECONSTRUCTING THE THEORY OF NOMADISM PROPOSED BY ANATOLY M. KHAZANOV

Summary

The problem of understanding pastoralism, nomadism or the culture of nomadic peoples, as well as their mutual relations has fascinated numerous researchers for a long time. In this paper we would like to familiarise readers with the figure of Anatoly M. Khazanov, an outstanding expert on problems related to nomadic peoples. In our opinion, when analysing Khazanov's output, particular attention should be paid to the concept of nomadism and its references to extremely complex and multidimensional economic issues. This article is an attempt to discuss the most crucial aspects of the concept of nomadism proposed by Khazanov, starting with the scholar's brief biographical sketch and finishing with an attempt at a critical analysis of Anatoly M. Khazanov's thought.

In his discussion, Khazanov places the main emphasis on the fact that nomadism is a narrow specialisation of the economy of human societies, which, at the same time, is a dead-end in their economic evolution. When developing his model, Professor Khazanov referred to a number of aspects of the nature of nomadism. Firstly, he distinguished a range of features typical of nomadic peoples *sensu stricto*. The next step was to differentiate basic types of nomadism and livestock farms related to them. Then Anatoly M. Khazanov in his model defines the basic animal breeding strategies used by nomads. The strategies were linked to the model presentation of migration types. All the concepts and typologies are outlined in the context of discussions of the relations between the world of settled and nomadic peoples. The relations can be defined as a supersystem based on mutual connections that are much more numerous and varied than those linking two biological species. The system is not a simple symbiotic relation, as cultural and political factors play a key role in it.

The multi-dimensional model of nomadism proposed by Professor Khazanov is an extremely valuable research tool. It makes it possible to systematise terminological inaccuracies and to formulate in an interesting and insightful manner such research problems as relations between nomads and settled peoples and basic pastoral strategies, as well as enabling a typological framework of migration types distinctive for nomadic societies. It also seems to us that a central element of the model, or the idea expounded by Anatoly M. Khazanov, is the assumption (though not expressed explicitly) of the ahistorical nature of nomadic peoples, which – in the opinion of the authors – is a certain inconsistency in the theory proposed by this great scholar.